

Що таке неолібералізм у контексті сучасної “економікс” та економіки

Анотація

Статтю присвячено дослідженню теорії та практики неолібералізму як відповіді на вповільнення темпів економічного зростання в капіталістичному світі на початку 1970-х років. Повернення США та інших західних держав до laissez faire було спричинене їхнім провалом у розв'язанні гострих соціально-економічних проблем у своїх країнах за посередництва кейнсіанства. Перехід до неолібералізму зумовив утвердження ринкового фундаменталізму в західних країнах і нав'язування принципів laissez faire країнам “третього світу” та з “перехідною економікою”, що мусили модифікувати свої економіки відповідно до імперативних вимог “Вашингтонського консенсусу” і “Пост-Вашингтонського консенсусу”. Упровадження цих вимог під егідою Світового банку, Міжнародного валютного фонду та Світової організації торгівлі призвело до безпрецедентного поглиблення прірви між багатими та бідними країнами, а також між багатими та бідними людьми як у країнах глобального Півдня, так і в країнах глобальної Півночі. Нав'язані всьому світу, й особливо колишнім колоніальним і соціалістичним країнам, ці вимоги обернулися втягуванням більшої частини країн світу в першу глобальну фінансово-економічну кризу, що свідчить про необхідність зміни нинішньої парадигми соціально-економічного розвитку.

Ключові слова: *неолібералізм, ринковий фундаменталізм, кейнсіанство, глобальний неоліберальний капіталізм, глобальна фінансово-економічна криза, транснаціональні корпорації, бідність, соціальна нерівність*

Наприкінці ХХ століття неолібералізм набув неабиякого поширення в економічній науці та практиці як “адекватна” відповідь на вповільнення темпів економічного зростання, з якими зіткнулися західні капіталістичні

країни після початку світової енергетичної кризи 1973 року і втягування у світову економічну кризу 1974–1975 років. Остання стала підсумком “славнозвісного повоєнного тридцятиліття” після Другої світової війни, змусивши науковий істеблїшмент і правлячі еліти провідних держав Заходу вдатися до пошуку дієвіших засобів для лікування своїх “німічних” економік замість кейнсіанства, яке дало збїй. Ці пошуки завершилися поверненням до попередньої ідеології та практики *laissez faire*, що в перекладі з французької означає “нехай роблять, що хочуть”. У США та інших англосаксонських країнах термін *laissez faire* трактують як “вільне приватне підприємництво”.

Попередником неолібералізму був економічний лібералізм XVIII–XIX століть з його сакралізацією “вільної торгівлі”. Різниця між старим і новим лібералізмом полягає, як зазначає професор Інсбрукського університету Клаудіа фон Верлгоф, у тому, що “ліберальні економічні цілі минулого в наш час не тільки ейфорично відроджені, а й стали “глобалізованими”” [Werlhof, s.a.]. Однак повернення неолібералізму до класичного лібералізму відбулося суто на ідеологічному рівні [Konings, 2010: p. 742]. На думку професора Колумбійського університету, лауреата Нобелівської премії з економіки Джозефа Стигліца, неолібералізм — це лише “збірна солянка ідей, ґрунтованих на уявленні фундаменталістів про те, що ринки — це саморегульовальні системи, котрі ефективно розподіляють ресурси, а також добре служать інтересам суспільства”. Стигліц вважає, що неоліберальний ринковий фундаменталізм завжди був політичною доктриною, яка обслуговує певні інтереси й ніколи не спиралася ані на економічну теорію, ані на історичний досвід [Stiglitz, s.a.]. Утім, ринковий фундаменталізм наприкінці XX століття був покладений в основу тетчеризму та рейганоміки, які призвели до створення “ґримучої суміші”, що підірвала глобальну економіку. За визнанням часопису “Telos”, “економічний спад у Сполучених Штатах є ознакою глибокої кризи неоліберального капіталістичного порядку, котрий підтримували різні американські адміністрації” [Auer, 2010: p. 181].

Квінтесенція *laissez faire* полягає в тому, що урядова політика дозволяє приватнокапіталістичному бізнесу самостійно визначати свою поведінку, а це, буцімто, дає змогу споживачам і виробникам обирати правильні рішення. Така позиція держави стосовно бізнесу повною мірою відповідала 1970-ми роками інтересам великого монополістичного капіталу, занепокоєного падінням прибутків по спливу найліпших повоєнних часів. Як капіталістичний класовий проект неолібералізм заперечує повоєнне сподівання на соціалізацію економічної активності [O'Connor, 2010: p. 710]. Тому принцип *laissez faire* було покладено в основу неоліберальної політики на Заході за активного просування його в економічну практику західної “економікс”. Упровадження неолібералізму в господарську діяльність у розвинених країнах і країнах, що розвиваються, здійснювалося всупереч попередженню класика економічної соціології Карла Полані про неминучість конче важких наслідків перетворення всього й уся на об’єкт купівлі-продажу і роз’єднання соціальної й економічної сфер суспільства.

“Дозволити ринковому механізму бути єдиним вершителем долі людей і їхнього природного оточення або хоча б принаймні єдиним суддею належного обсягу і методів використання купівельної спроможності означало би

зрештою знищення людського суспільства ... Позбавлені запобіжного заслону у вигляді системи культурних інститутів, люди будуть гинути внаслідок своєї соціальної незахищеності; вони стануть жертвами пороку, розпусти, злочинності й голоду, породжених різкими і болісними соціальними зсувами. Природа розпадеться на свої складові стихії; річки, поля і ліси зазнають катастрофічного забруднення; військова безпека держав опиниться під загрозою; країна вже не зможе забезпечувати себе продовольством і сировиною” [Поланьї, 2002: с. 87–88], — застерігав нас К.Полані у своїй книжці “Велика трансформація”, що вийшла друком ще 1944 року.

Це передбачення К.Полані довело свою істинність на всіх етапах неоліберальної трансформації ринкової економіки, особливо в період нинішньої першої глобальної фінансово-економічної кризи, котра за своєю важкістю й тривалістю може перевершити Велику депресію 1929–1933 років, що поставила тоді під сумнів подальше існування капіталістичної системи. Важливу роль у нейтралізації цієї загрози відіграло в ті роки кейнсіанство, що стало якоюсь мірою “гамівною сорочкою” для великого бізнесу (першою чергою для спекулятивного капіталу) і певною мірою “рятувальним жилетом” для її жертв в особі мільйонів безробітних і голодних. У пошуках виходу з нинішньої кризи зодчі капіталістичної економіки знову звернулися до кейнсіанської теорії, однак перетворили її на “рятувальний жилет” для збанкрутілих великих банків, що отримують сьогодні багатомільярдні вливання від урядів, і в “гамівну сорочку” для жертви кризи — трудового народу, який уряди закликають “щільніше затягнути паски” заради подолання спаду.

Сьогодні загально визнано, що неоліберальний варіант економічного розвитку завів глобальну економіку в глухий кут, що в основі банкрутства цієї моделі лежить те, що неолібералізм перекладає відповідальність за вплив ринкової системи на суспільство з урядів на самі ринки [Albrow, s. a.]. Проте керманічі неолібералізму не мають наміру здавати його в історичний архів. На підтвердження цього можна послатися на заклики низки очільників провідних західних держав зберегти *laissez faire* у первинному вигляді у посткризові часи. Такі заклики вже пролунали з трибун багатьох економічних форумів, у тому числі самітів країн “великої двадцятки” — G-20. “Мантра про вільні ринки, вільні підприємства і вільну торгівлю, що її Джордж В.Буш повторив на відкритті першої зустрічі лідерів G-20 у листопаді (2008 року. — А.А.) у Вашингтоні, була прямим цитуванням із доповіді Рональда Рейґана на сесії Генеральної Асамблеї Організації Об’єднаних Націй у середині 1980-х років” [Albrow, s. a.]. Небажання капіталу розстатися з *laissez faire* робить сьогодні дослідження ролі неолібералізму в сучасній економіці особливо актуальним не тільки в академічному, а й у практичному смислі. Позаяк подальший рух у річищі політики “нехай роблять, що хочуть” таїть у собі загрозу, як застерігав К.Полані, “знищити людське суспільство” в недалекому майбутньому.

“Кінець історії”, проголошений американським філософом Френсисом Фукуямою на початку 1990-х років у зв’язку з удаваною перемогою неоліберального капіталізму, не відбувся. Замість цього світ капіталу зіткнувся із жорстокою системною кризою, якій поки що не видно кінця. “У той час,

коли світ стоїть на роздоріжжі перед спробами або врятувати “зліплений на швидкуруч” неоліберальний порядок від його власної самоутворювальної кризи, або ж розглянути реальні альтернативи, вченим у царині соціальних наук важливо бути на передньому фронті цих дебатів, надавати докази й проводити дослідження, що можуть повідомляти про виникнення більш соціально (й інвайроментально) вигідних соціально-економічних порядків” [Worpe, 2010: p. 718]. У цьому контексті аргументоване викриття неоліберального порядку, нав’язаного народам світу правлячими олігархічними кланами у XX столітті, є першим важливим кроком на шляху до пошуку альтернативної моделі розвитку у XXI столітті.

Джерела становлення неолібералізму в західній “економікс” та економіці

Ідеологічне становлення неолібералізму тісно пов’язане з ім’ям австрійського економіста Фрідріха фон Гаєка, котрий заснував у 1947 році в Швейцарії Товариство Мон-Перелін (за назвою популярного місцевого курорту). Активну участь у розробленні неоліберальної “теорії” у рамках цього Товариства, яке від моменту його заснування до 1960 року очолював Ф. фон Гаєк, брали американський філософ Карл Поппер, австро-американський економіст Людвіг фон Мізес, американський економіст Мілтон Фридман. За словами італійської дослідниці Стефані Мадж, “Гаєк та його колеги допомогли створити трансатлантичний вільно-ринковий рух, що охопив академічний і неакадемічний світи” [Mudge, 2008: p. 712]. З допомогою Ф.Гаєка були засновані Інститут економічних відносин при Лондонській школі економіки у 1955 році, Інститут Фрейзера у Ванкувері 1974 року, Фонд економічних досліджень “Атлас” в Арлінгтоні у 1981 році та інші неоліберальні центри.

Зради справедливості слід зазначити, що попервах ідейні установки неолібералів не набули популярності в наукових колах, але швидко дістали визнання в середовищі великого бізнесу в англосаксонських країнах, занепокоєного посиленням ролі кейнсіанства і держави в економіці, зростанням корпоративних податків і падінням корпоративних прибутків, піднесенням профспілкового, “нового лівого” студентського й антивоєнного рухів у світі капіталу наприкінці 1960-х — на початку 1970-х років. У зв’язку з цим епіцентр неолібералізму перемістився в Чиказьку школу економіки на чолі з М.Фридманом, що її критики розглядають як “ядро великого неоліберального ідеологічного й політичного проекту, що стало осередком перепроєктування держави в інтересах капіталу впродовж більш як трьох останніх десятиліть” [Jones, 2010: p. 138]. Названа школа також широко відома сьогодні у світі як інкубатор з вирощування “чиказьких хлопчиків”, які пустили під укіс не одну країну, в тому числі й у “постсоціалістичному” просторі, в перебігу проведення радикальних неоліберальних економічних реформ. “Фридман і його вчитель Фрідріх Гаєк дбайливо берегли полум’я чистого капіталізму, не заплямованого кейнсіанськими спробами зібрати суспільне багатство, щоби побудувати більш справедливе суспільство” [Кляйн, 2009:

с. 34], — пише канадський соціолог, відома феміністка й альтерглобалістка Наомі Кляйн.

У другій половині ХХ століття лібералізм зазнав значної еволюції, що чітко проглядається на рівні політичної інституціоналізації панівних шкіл економічної думки. Після Другої світової війни на Заході виникла низка міжнародних політичних організацій, ґрунтованих на принципах лібералізму. До них належать насамперед Ліберальний інтернаціонал (ЛІ — заснований у 1947 році), Соціалістичний інтернаціонал (СІ — 1951), Центристський демократичний інтернаціонал (ЦДІ — 1961) та Міжнародний демократичний союз (МДС — 1983). Останній був утворений за активної участі прем'єр-міністра Великої Британії Маргарет Тетчер, віце-президента США Джорджа Буша-ст., президента Франції Жака Ширака і федерального канцлера ФРН Гельмута Коля, котрі проголосили його Інтернаціоналом Свободи. Ідеологічні відмінності старого і нового лібералізму добре увиразнюються при зіставленні заяв про місію ЛІ та МДС (табл. 1). Якщо перший поряд із ринками акцентує захист громад, боротьбу з бідністю і встановлення соціальної справедливості, то другий наголошує значення основних цінностей неолібералізму — вільного підприємництва, вільної торгівлі, приватної власності, демократії, незалежної судової влади, обмеженого втручання уряду в економіку. Разом із тим він пронизаний напіврелігійними заклинаннями, що є характерною рисою ринкового фундаменталізму [Mudge, 2008: р. 716–717].

Випробувальним полігоном для неоліберальної моделі Фридмана виявилось Чилі після військового перевороту 11 вересня 1973 року, повалення конституційного уряду Сальвадора Альєнде і встановлення влади військової хунти на чолі з катом чилійського народу генералом Августо Піночетом. Вибір Чилі для реалізації цієї мети не останньою чергою був зумовлений тим, що 1948 року ця країна стала резиденцією для Економічної комісії ООН з Латинської Америки і Карибського басейну на чолі з відомим економістом Раулем Пребішем. У рамках цієї комісії була розроблена й успішно просувалася модель розвитку імпорто-замінного розвитку, а також була вихована плеяда радикальних теоретиків економічної відсталості. Як пише один із дослідників зміни девелопменталізму радикальними ринковими реформами в Латинській Америці Курт Вейленд, останні проводилися в Чилі за умов насильства і продемонстрували несумісність демократії з неолібералізмом. “Демократії могли б уникнути болісного структурного пристосування, але там, де зовнішній тиск, особливо з боку Міжнародного валютного фонду і Світового банку, змушував їх запроваджувати неолібералізм, вони могли робити це тільки вдаючись до репресій, перетворюючи в такий спосіб демократії на авторитарні режими” [Weyland, s.a.], — зазначає він.

Утілення в життя “чилійського проекту” як повзучої контрреволюції проти девелопменталізму розпочалося задовго до перевороту 1973 року. За 10 років до цього 12 із 13 штатних співробітників економічного факультету Католицького університету Сантьяго були укомплектовані випускниками Чиказького університету, які були “більшими прихильниками вчення Фридмана, ніж сам Фридман”. Саме випускники цього факультету разом із відрядженою до Чилі командою “чиказьких хлопчиків” вдалися до ради-

кальної зміни розвитку країни згідно з фридманівськими доктринами неолібералізму. До цього слід додати, що понад 75% фінансування, як показало розслідування Сенату США, “дослідницька організація опозиції” отримувала безпосередньо від ЦРУ. Просування неоліберальної ідеології зі США до Чилі Н.Кляйн називає “відвертою формою інтелектуального імперіалізму” [Кляйн, 2009: с. 90], що принесла незліченні лиха і страждання чилійському народу.

Таблиця 1

**Заяви про місію Ліберального Інтернаціоналу (ЛІ)
та Міжнародного демократичного союзу (МДС)**

ЛІ	МДС
<p>Ліберали віддані справі побудови і захисту вільних, справедливих і відкритих суспільств, у яких вони прагнуть збалансувати фундаментальні цінності свободи, рівності та держави й у яких ніхто не буде поневолений бідністю, неuczтвом і підпорядкуванням.</p> <p>Ліберали виступають на захист свободи, гідності й добробуту індивідів.</p> <p>Ми визнаємо і поважаємо право свободи совісті і право кожного розвивати свої таланти повною мірою.</p> <p>Ми маємо на меті розосередження влади, заохочення багатоманіття і виховання креативності.</p> <p>Свобода креативності й інноваційності може забезпечуватися тільки ринковою економікою, і саме ринок має пропонувати людям реальні вибори.</p> <p>Це означає, що ми не хочемо ані ринку, де свобода обмежується монополіями, ані економіки, не пов'язаної з інтересами бідних і держави загалом.</p> <p>Ліберали є щирими оптимістами і вірять людям, разом із тим вони визнають необхідність бути завжди пильними стосовно тих, хто перебуває при владі.</p>	<p>Ми є центристськими, правоцентристськими, християнсько-демократичними і консервативними партіями.</p> <p>Ми відображаємо всесвітнє розмаїття і однак у розумінні цінностей, на захист яких ми виступаємо.</p> <p>Наше спільне бачення — вільні, справедливі та благодійні суспільства.</p> <p>Ми сприймаємо цінність традицій і вродженої розсудливості.</p> <p>Ми цінуємо вільно обрані уряди, ґрунтовані на ринках економіки та свободі для всіх громадян.</p> <p>Ми будемо захищати наші народи від тих, хто проповідує ненависть і виношує плани знищити наш спосіб життя.</p> <p>Вільне підприємництво, вільна торгівля і приватна власність є наріжними каменями вільних ідей і креативності, так само як матеріального добробуту.</p> <p>Ми віримо у справедливість із незалежною судовою владою.</p> <p>Ми віримо в демократію, в обмежене урядове втручання й у сильне громадянське суспільство. Ми розглядаємо їх як універсальні ідеї.</p> <p>Прагнення свободи не є специфічною рисою народу певного континенту, регіону, країни, раси чи релігії — це вимога всього людства.</p> <p>Це також є надихальною ідеєю, що лежить в основі Міжнародного демократичного союзу.</p>

Події 11 вересня 1973 року дали “зелене світло” неоліберальним експериментам у Чилі. У результаті країна занурилася у вир державного терору й неоліберальної контрреволюції. У перші півтора року свого правління

Піночет приватизував деякі держбанки і компанії, скасував усі бар'єри і широко відкрив кордони для іноземного імпорту, скоротив урядові витрати (крім, ясна річ, непомірних військових витрат) на 10%, скасував контроль над цінами, в тому числі на предмети першої необхідності. Проте рівновага, обіцяна країні “чиказькими хлопчиками”, в економіці так і не була відновлена, інфляція у 1974 році сягнула 375%, що вдвічі перевищило її найвищий рівень за часів С.Альєнде. Претензії Чиказької школи на “просперіті” за допомогою неоліберальних реформ обернулися для мільйонів чилійців кошмаром, що його колишній випускник цієї школи Андре Франк назвав “економічним геноцидом у Чилі”. При цьому він зазначав, що насправді інфляція в перші роки правління військової хунти зашкалила за 500%, а на предмети першої необхідності наблизилася до 1000% (див.: [Кляйн, 2009: с. 110–111; Харви, 2007: с. 18–20]).

На порятунок чилійського експерименту було кинуте стовпів американського монетаризму М.Фридмана і А.Гарберґера, які прибули в березні 1975 року в Сантьяго для запровадження “шокової терапії”. За їхньою порадою команда Піночета вдалася до демонтажу соціальної держави, на початок 1980 року вони скоротили суспільні витрати на 50% порівняно з періодом правління С.Альєнде. Рецепти М.Фридмана були настільки болісними, що їх було неможливо “впровадити або виконати без двох елементів, на які вони спираються: без військової сили та політичного терору” [Кляйн, 2009: с. 117]. І те, і інше застосовували з першого дня путчу, в результаті чого в Чилі зникли безвісти або були страчені близько 3200 людей, 80 тис. осіб опинилися за ґратами, 200 тис. залишили батьківщину з політичних причин [Кляйн, 2009: с. 107]. Низка дослідників “чилійського дива” вважає наведену кількість жертв військової хунти заниженою, позаяк Піночет і його генерали ретельно приховували сліди своїх злочинів від світової громадськості.

Лікування чилійської економіки за рецептами М.Фридмана дорого коштувало чилійському народу. У 1982 році економіка країни перебувала на межі повного краху, національні борги зросли до неймовірних розмірів, країну роз'їдала гіперінфляція, безробіття досягло 30%, що було у 10 разів більше порівняно з епохою С.Альєнде. Щоб уникнути економічної катастрофи, Піночетові довелося піти на реалізацію заходів, що їх свого часу успішно апробував С.Альєнде, наприклад націоналізувати чимало приватизованих раніше компаній. Стабілізація економічної ситуації в країні, названа згодом “економічним дивом”, була досягнута не завдяки неоліберальним реформам, а в результаті трансформації режиму Піночета в корпоративістську поліційну державу. Але це “диво” нічого не дало чилійському народу, крім перерозподілу національного багатства на користь багатіїв. За даними ООН, у 2007 році Чилі посідало 116-те місце у списку із 123 країн, що вирізняються значним соціальним розшаруванням [Кляйн, 2009: с. 118–120]. Утім, чилійський досвід проведення неоліберальних реформ був використаний “чиказькими хлопчиками” у Бразилії, Уругваї, Аргентині та інших латиноамериканських країнах, а потім в англосаксонських і європейських країнах.

Неоліберальна економіка здобула “друге дихання” на Заході після приходу до влади Р.Рейгана у США і М.Тетчер у Великій Британії, які вбачали у використанні неоліберальної парадигми єдиний шлях до розв’язання проблеми капіталістичного накопичення. Поряд із фридманістами новим економічним гуру того часу став один із впливових ідеологів рейганізму, керівник відділу Міжнародного центру вивчення економічної політики Джордж Гілдер. Його книга “Багатство та бідність” (1981) на всі лади оспівувала переваги вільного капіталізму й *економічної теорії пропозиції* і невдовзі перетворилася на “капіталістичний маніфест “нових правих” (див.: [Gilder, 1981]). За словами історика американського капіталізму В.Велса, “підхід “теорії пропозиції” розгорнув економіку як дисципліну в новому напрямі або, принаймні, у напрямі, який значною мірою ігнорували кілька десятиліть поспіль” [Wells, 2003: p. 111].

Усупереч обіцянкам “рейганівської революції” привести країну до “більш світлого майбутнього”, США в результаті неоліберальних ринкових реформ стали, як відзначають американські ЗМІ, соціалізмом для багатих і капіталізмом для бідних. Інакше й бути не могло, адже, як наголошує американський історик Говард Зінн: “При президентах Р.Рейганові і Дж.Бушеві-старшому ця турбота про економіку, як коректно називали прибутки корпорацій, переважала над будь-якими турботами про інтереси трудящих або споживачів” [Зинн, 2006: с. 704]. Г.Зінна підтримує інший історик Деніел Макінерні, який пише: “В економічному плані Рейган боровся за лібералізацію приватного підприємництва і згортання програми розбудови держави загального добробуту” [Макинерні, 2009: с. 623]. Досягнення “нових правих” у відновленні економіки США 1980-ми роками не були такими вагомими, як незрідка стверджують адепти рейганізму. За визнанням історика Алана Брінклі: “Наприкінці десятиліття промисловість перебувала в стані хаосу. І уряд був змушений втручатися в її справи, щоб запобігти повному колапсу” [Brinkley, 1997: p. 920]. Значного зниження рівня інфляції, що його адміністрація Дж.Буша-ст. може записати собі в актив, “було досягнуто за рахунок скорочення бюджетних витрат на соціальні програми і проведення Рейганістами політики “соціального реваншу”, яка дала змогу заморозити зростання реальної заробітної плати” [Гарбузов, 2008: с. 445].

Приблизно в такому самому антинародному ключі здійснювалася неоліберальна революція і в інших західних країнах. У ще більш жорстких формах вона проводилася в країнах “третього світу” і з “перехідною економікою” після демонтажу соціалізму у Східній Європі та СРСР і переведення колишніх радянських республік на рейки капіталістичного розвитку, що поклало початок утвердженню неолібералізму в планетарному масштабі та багатьом соціально-економічним катаклізмам. Характеризуючи цей складний процес, російський дослідник Віктор Мартьянов пише: “Важко пояснити витіснення однієї універсальної теорії іншою чимось, окрім поразки СРСР у холодній війні, коли теорія демократичного транзиту через брак кращого просто заступила місце транзиту комуністичного. Утім, невдовзі з’ясувалося, що світлий шлях до “загальнонародської” ліберальної демократії також виявився із “подвійним дном”” [Мартьянов, 2010: с. 44]. Очікувати

чогось ліпшого від західної “транзитології” було б наївним з огляду на рушійні сили “глобального неоліберального порядку”.

Рушійні сили “глобального неоліберального економічного порядку”

Вирішальну роль у глобалізації неоліберальних реформ відіграла руйнація світової соціалістичної системи і перетворення США на єдину наддержаву з претензією на світове панування. “Ринок політичних ідей Східної Європи, раптово відкритий у 1989 році, одразу захопила англо-американська продукція під ліберальним брендом” [Gowan, 1995: р. 3]. Не менш важливу роль у цьому плані відіграло також перетворення Світового банку і Міжнародного валютного фонду на “бульдогів неоліберальної ідеології” [Walker, 2008: р. 104], наділення їх особливими повноваженнями стосовно насадження неолібералізму в глобальному масштабі. За словами дослідників неолібералізму Жерара Дюменіля і Домініка Леві, СБ і МВФ “стали агентами поширення неоліберального порядку по всьому світу, які переймалися тим, щоб регіональні потрясіння не поставили під загрозу стабільність у центрі” [Дюменіль, 2005: с. 74]. З цією метою американський економіст Джон Вільямсон у 1989 році сформулював 10 рекомендацій з реформування економік різних країн у неоліберальному ключі. Вони були розроблені для країн Латинської Америки, Азії, Східної Європи і країн СНД і дістали назву “Вашингтонський консенсус”, що послугував основою для проведення одного із найжорстокіших експериментів над живими людьми, особливо в “постсоціалістичних” країнах та країнах, що розвиваються.

Квінтесенція “Вашингтонського консенсусу” зводиться до таких вимог [Валянський, 2005: с. 270–271]:

- 1) бюджетна дисципліна (великий і усталений бюджетний дефіцит сприяє інфляції та втечі капіталу; отже, уряди мають утримувати його на мінімальному рівні);
- 2) пріоритетність суспільних витрат (субсидії мають бути скорочені або скасовані зовсім; урядові витрати слід переспрямувати на освіту, охорону здоров'я та розвиток інфраструктури);
- 3) податкова реформа (база оподаткування “має бути широкою”, і граничні ставки податків “мають бути помірними”);
- 4) відсоткові ставки (внутрішні фінансові ринки мають визначати розміри відсоткових ставок кожної країни; позитивні реальні ставки відсотка перешкоджають втечі капіталу і збільшують накопичення);
- 5) обмінні курси валют (країни, що розвиваються, мають прийняти “конкурентні” обмінні курси, що стимулюватимуть експорт);
- 6) лібералізація торгівлі (тарифи мають бути мінімізовані й ніколи не застосовуватися щодо проміжних товарів, необхідних для виробництва експорту);
- 7) прямі іноземні інвестиції (закордонні капіталовкладення можуть принести необхідний капітал і кваліфікацію, відтак, мають заохочуватися);

- 8) приватизація (приватна промисловість функціонує ефективніше, оскільки керівні особи або “мають пряму особисту частку в прибутках підприємства”, або “підзвітні тим, хто її має”; державні підприємства слід приватизувати);
- 9) дерегулювання (надмірне урядове регулювання може сприяти корупції й дискримінації дрібніших підприємств, які не мають широкого доступу до вищих ешелонів бюрократії; уряди мають дерегулювати економіку);
- 10) права власності (права власності мають бути зміцнені; слабкі закони й погана правова система знижують стимули до накопичення й акумулювання багатства).

Виходячи з цих постулатів, МВФ вважає, що *структурної перебудови* потребують країни, які мають значний дефіцит платіжного балансу, великий зовнішній борг, завищений курс національної грошової одиниці й великі суспільні витрати і фіскальний дефіцит. *Найтиповішими цілями програм структурної перебудови* є реструктурування і диверсифікація виробничої основи економіки, досягнення рівноваги платіжного балансу і фінансів, створення бази для неінфляційного зростання, підвищення ефективності суспільного сектору, стимулювання зростання потенціалу приватного сектору. Для досягнення цих цілей МВФ вимагає від країн, що претендують на отримання позик, здійснення *таких економічних реформ*: обмеження зростання грошей і кредитів, девальвації національної грошової одиниці, реформування фінансового сектору, реалізації заходів з генерування прибутків, забезпечення заходів для збирання коштів з індивідів, домогосподарств і ділових одиниць за продані товари і послуги, реформування податкового кодексу, скасування субсидій, особливо на продовольство, введення компенсаторних програм зайнятості, створення доступних служб для бідних. Поряд із цим МВФ наполягає на проведенні цими країнами *реформ з лібералізації торгівлі*, що зводяться до подолання високих тарифів та імпорتنних квот, відновлення експортної інфраструктури, збільшення ціни виробників. МВФ також вимагає *у сфері урядових реформ* скорочення сум, що виплачуються службовцям; приватизації держпідприємств; реформування публічних адміністрацій та інститутів. *У сфері політик приватного сектору* МВФ змушує лібералізувати контроль над цінами й покласти край урядовим монополіям [Mingst, 1999: p. 220].

Реалізація цих заходів, на думку МВФ, має привести до скорочення прірви між бідним Півднем і багатюю Північню. Насправді нічого подібного не відбувається, поляризація між ними неухильно посилюється і досягла апогею на порозі XXI століття. У 2004 році розрив між групою країн із високим рівнем доходів, де мешкає “золотий мільярд” планети (1004 млн осіб, або 15,8% населення Землі), і групою країн із низьким рівнем доходів, де зосереджений “полюс бідності” (2343 млн осіб, або 36,8% населення світу), за обсягом ВВП становив 27 разів, за ВВП на душу населення — 63,3 раза, за часткою в обсязі експорту товарів — 31,3 раза, за ринковою капіталізацією активів — 786,5 раза, за витратами на охорону здоров’я на душу населення — 115 разів [Кузык, 2007: с. 7]. Як зазначає директор американської громадської організації “War on Want” Джон Гіларі, умови надання допомоги СБ —

МВФ країнам Африки призвели до втрати ними двох десятиліть у 1980–1990-ті роки в плані розвитку. 1980-ми роками 3 із 4 африканських країн, що зазнали економічного реструктурування з боку СБ — МВФ, відчували падіння доходів у розрахунку на душу населення. “Від залежних від допомоги країн вимагали втілення в життя Вашингтонського консенсусу шляхом здійснення таких вільноринкових реформ, як лібералізація торгівлі й приватизація підприємств, що перебувають у державній власності, та комунальних послуг, попри усвідомлення збитку, що його ці політики можуть заподіяти їхнім економікам і, особливо, уразливим частинам населення” [Hilary, 2010: p. 80–81], — зазначає Дж.Гіларі. У цьому контексті він наголошує: “Неоколоніалізм присутній у політиці вільного ринку такою самою мірою, що й за умов надання допомоги Світовим банком та МВФ” [Hilary, 2010: p. 83]. Експансія “нового глобального неоліберального економічного порядку” під егідою СБ — МВФ супроводжується подальшим розшаруванням між бідними та багатими і в бідних, і в багатих країнах, де багаті багатіють, а бідні зубожіють. За даними на початок 2011 року всього 1% жителів Землі володіє зараз 43% майна, наявного на планеті. За останні роки доходи 0,01% найбагатших людей планети підвищилися настільки, що коли 30 років тому вони перевищували доходи найбідніших 90% майже у 200 разів, то зараз перевищують їх більш як у 1000 разів. Через зменшення реальної середньої заробітної плати до початку 2011 року істотно скоротився середній клас у розвинених капіталістичних країнах і в країнах, що розвиваються [СМІ, s.a.].

Іншою стороною запровадження “глобального неоліберального економічного порядку” слугує СБ, який пропонує державам проекти економічного розвитку і позичає кошти на їх здійснення. Наскільки дієвою була допомога СБ найбіднішим і найменш розвиненим країнам (НРК), можна судити на підставі даних, опублікованих нещодавно Конференцією ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД). У її доповіді зазначено: “В останні три десятиліття НРК дотримувалися стратегії розвитку, що мала на меті визволення творчого потенціалу ринкових сил у результаті обмеження ролі держави в процесі розвитку ... Це ясно показало, що ринки можуть бути не тільки конструктивною, а й руйнівною силою” [United Nations, 2010: p. 1]. На підтвердження цього висновку автори огляду ЮНКТАД посилаються на те, що в останнє десятиліття лише дві країни змогли вийти з групи НРК, і, навпаки, кількість країн, що належать до НРК, подвоїлася. НРК вступили в нове століття приблизно з тим самим рівнем реального душевого доходу, який вони мали у 1970 році. Після цього їхній душевий ВВП суттєво збільшився в реальному вираженні, проте розрив між ними й іншими країнами, що розвиваються, і далі поглиблювався. У 2007 році 53% населення НРК жили в крайніх злиднях (менш ніж на 1,25 дол. на день), а 78% — менш як на 2 дол. на день. Загалом цього року в НРК у злиднях жили 421 млн осіб. Число людей, що живуть у злиднях, у НРК продовжувало зростати в останні 20 років, зокрема в перебігу економічного буму. До 2007 року воно удвічі перевищило показники 1980 року. “За останнє десятиліття в осмисленні проблем розвитку стався суттєвий зсув, зокрема після глобальної фінансової й економічної кризи, коли дедалі активніше ведеться пошук нової парадигми

розвитку, покликаної заступити місце Вашингтонського консенсусу ... Нова парадигма вже не надає пріоритету приватному сектору і ринковим силам за рахунок державного сектору і ролі держави, так само як і не ставить торгівлю вище за виробництво” [United Nations, 2010: р. 4], — ідеться в доповіді ЮНКТАД.

Третьою стороною заснування глобального неоліберального економічного порядку є Світова організація торгівлі (СОТ), що успадкувала ліберальні принципи Генеральної угоди про тарифи і торгівлю (ГАТТ). Ці принципи полягають у підтримці лібералізації торгівлі як двигуна економічного зростання; скасування дискримінації в торгівлі через надання своїм торговим партнерам статусу нації, що підлягає більшому сприянню; ексклюзивне використання тарифів як механізмів для захисту внутрішніх ринків; привілейований доступ на ринки розвинених країн продукції з країн Півдня за для стимулювання економічного розвитку Півдня. Однак незважаючи на те, що ГАТТ – СОТ проголошують своєю метою лібералізацію міжнародної торгівлі і зниження торгово-політичних бар’єрів, і попри те, що СОТ має сильніші й ширші повноваження щодо примусового втілення в життя своїх рішень і має чисельнішу міжнародну бюрократію для імплементації своїх постанов порівняно з ГАТТ, ця організація дедалі більше перетворюється на “вулицю з одностороннім рухом”, бо здебільшого захищає інтереси Півночі, жертвуючи інтересами Півдня. Тому “країни, що розвиваються, мають домагатися, щоби поліпшення у сфері сприяння торгівлі здійснювалися за рахунок національних зусиль за технічної підтримки ззовні, а не через нав’язування нових зобов’язань у рамках СОТ” [Стиглиц, 2007: с. 256]. Про необхідність розв’язання цього завдання також говорить заслужений професор Міського університету Нью-Йорка Девід Гарві: “Вільна торгівля і відкриті ринки капіталу стали головними засобами набуття переваг монопольними силами, що базуються в розвинених капіталістичних країнах і вже посідають панівні місця в торгівлі, виробництві, послугах і фінансах у межах капіталістичного світу” (цит. за: [Hilary, 2010: р. 83]).

Не менш важливою стороною створення “глобального неоліберального економічного порядку” поряд з СБ – ВМФ – СОТ є транснаціональні корпорації та банки (ТНК і ТНБ). Вони вийшли на міжнародний ринок після Другої світової війни, але почали швидко зростати саме впродовж неоліберального тридцятиріччя. Для підвищення своєї конкурентоспроможності в глобальному просторі ТНК останнім часом дедалі частіше переносять виробництво в країни, що розвиваються, і в колишні соціалістичні країни, за що в країнах базування своїх штаб-квартир, які втрачають дедалі більшу кількість робочих місць, дістали назву “корпорації-втікачі”. Країни “третього світу” і з “перехідною економікою” слугують притягальним магнітом для ТНК, бо в них є дешева робоча сила і дешева сировина, а законодавство у сфері охорони навколишнього середовища і державного регулювання соціально-трудоких відносин, як правило, є не обтяжливим для ТНК або ж може змінюватися на вимогу ТНК. Потужним локомотивом, що торує шлях ТНК у ці країни, слугує неоліберальна політика західних держав і міжнародних фінансових і торгових інститутів, спрямована на лібералізацію виробництва і торгівлі, зняття бар’єрів для руху капіталів. Таким чином, ця

політика, з одного боку, сприяє глобальній експансії розвинених капіталістичних держав, з іншого боку, гальванізує відсталість країн, що приймають ТНК. У результаті цього ТНК перетворилися на головну рушійну силу неоліберальної глобалізації.

ТНК — це корпорації, які контролюють економічну діяльність у двох чи більше країнах світу, мають користь із порівняльних переваг між країнами, є географічно гнучкими (здатними переміщати свої ресурси й операції між різними місцевостями в глобальному просторі), оперують вищими рівнями фінансових, комплектувальних й експлуатаційних потоків між різноманітними підрозділами ТНК, ніж потоки всередині певної країни, справляють значний економічний і соціальний вплив на глобальному рівні [Cohen, 2010: p. 124]. У 2007 році у світі налічувалося приблизно 79000 ТНК і 790 тис. їхніх іноземних філій (у 1970 році у світі було лишень 7000 ТНК). Сумарний обсяг їхніх прямих іноземних інвестицій (ПІІ) у тому ж році перевищив 15 трлн дол., а сукупний обсяг продажу ТНК сягнув 31 трлн дол., тобто на 21% більше порівняно із 2006 роком. За оцінками ЮНКТАД, обсяг доданої вартості (або валової продукції) іноземних філій ТНК в усіх країнах світу становив 11% від світового ВВП, а кількість зайнятих у них зросла приблизно до 82 млн осіб. Верхні позиції у списку 25 найбільших нефінансових ТНК у світі посідають такі гігантські компанії обробної і нафтової промисловості, як “Дженерал Електрик”, “Бритиш петролеум”, “Шелл”, “Тойота”, “Форд”. Упродовж останнього десятиліття невпинно зміцнювали свої позиції ТНК сфери послуг: у 1997 році у списку 100 найбільших ТНК фігурувало тільки сім таких компаній, у 2006 році — 20. У 2006 році відчутно активізувалася діяльність 100 найбільших ТНК, показники закордонних продажів і чисельності працівників за кордоном названих ТНК підвищилися порівняно із 2005 роком відповідно майже на 9% і 7%. [World Investment Report, 2008: p. 3–4]. Щоб скласти уявлення про економічну могутність і глобальну владу ТНК, достатньо пригадати, що половину найбільших економік у світі сьогодні утворюють не держави, а ТНК. Вони відіграють ключову роль у створенні взаємозалежної світової економіки, оскільки в своїй виробничій, інвестиційній і фінансовій діяльності виходять з неоліберальних, а не національних інтересів. Домінантні у світовій економіці ТНК є переважно національними за капіталом і глобальними за сферою діяльності, що дає їм змогу справляти потужний не лише економічний, а й політичний тиск на країни і регіони, в яких вони господарюють.

У гонитві за прибутками ТНК дедалі частіше переносять центр ваги у своїй діяльності в “постсоціалістичні” країни. З цією метою вони впроваджують у практику новітні механізми прямих капіталовкладень на конче вигідних для інвесторів умовах. “ТНК не обтяжені національним багажем. Вони не приховують своїх мотивів отримання прибутку. Вони подорожують, встановлюють зв’язки, переміщують людей, заводи і фабрики, інформацію і технології, гроші і ресурси у глобальному масштабі. ТНК удосконалюють і здійснюють колоніальні цілі з більшою ефективністю і раціоналізмом” [Miyoshi, 1993: p. 748]. Зрештою, як зазначають численні західні дослідники, у наш час піт, сльози і кров, небезпечні, димні і брудні виробництва стрімко переміщуються з “глобальної Півночі” на “глобальний Пів-

день”, де за сприяння місцевої компраторської буржуазії для ТНК створюються сприятливі режими накопичення на шкоду інтересам країн “третього світу” і з “перехідною економікою”. ТНК розглядаються в західній соціології як “один із найважливіших агентів глобалізації почасти тому, що вони забезпечують інституціональну структуру для швидкої інтернаціональної мобільності капіталу в усіх його формах” [Gibson-Graham, 1996: p. 127]. У нинішній період невпинної фінансїалїзації економіки, коли гроші роблять гроші, мїнаючи виробництво, саме в цьому найбільше зацікавлені ТНК і ТНБ.

Глобальна експансія ТНК зумовлює і позитивні, і негативні соціальні наслідки у країнах, що їх приймають. З одного боку, вони забезпечують виробництво споживчих товарів, навчання й підвищення кваліфікації місцевої робочої сили, передання відносно нових технологій. З іншого боку, ТНК заради максимізації власних прибутків ігнорують принципи “соціальної відповідальності бізнесу” і соціально-економічні проблеми в країнах-реципієнтах. До цього слід додати, що ТНК, як правило, вкладають ПІІ не в ті країни, де вони найбільше потрібні, а в ті, де розраховують на отримання найбільшого зиску. У більшості випадків це країни, що мають багаті сировинні ресурси. “Сучасна корпорація — це форма соціальної організації зі специфічною функцією, призначеною для створення багатства для невеликої групи власників акцій і посадовців. Така максимізація досягається шляхом постійного розширення зростання; люди і культури перетворюються на товар для реалізації цієї мети, величезні збитки екстерналізуються й обрешуються на суспільство. Корпорації прирівнюють капітал до доходу, соціалізують ризик нерозсудливих інвестицій і чинять карні дії заради підтримки доходів і прибутків” [Sovacool, 2010: p. 20–21], — наголошує науковий співробітник Національного університету Сінгапура Бенджамін Совекул.

У гонитві за прибутком корпорації створюють величезну економічну нерівність. 100 найбільших корпорацій світу володіють сьогодні приблизно 80% світового багатства. Весь ВВП усіх країн Африки південніше від Сахари менший за сумарний дохід корпорацій “Дженерал Моторс” і “Форд”, а “ЕксонМобїл” є більшою “економікою”, ніж економіки 180 країн світу. У США менш як 1% населення володіє приблизно половиною акцій, випущених в обіг, і загального траст-фонду акцій, двома третинами фінансових цінних паперів і понад третиную всього багатства країни. У 2007 році середній корпоративний посадовець у 500 найбільших американських компаніях отримував платню в розмірі 14,2 млн дол. США, що у 364 рази більше, ніж зарплата середнього робітника. Середній тижневий заробіток 80% американців, які належать до “середнього” і “більш низького” класів, від 1973-го до 1995 року зменшився на 18% (і далі знижується), тоді як реальна річна платня американських корпоративних посадовців зросла на 20%. Концентрація багатства в руках небагатьох поглибила глобальну нерівність. Загальне багатство корпоративних мільярдерів зросло на 35% від 2006 до 2007 року, їхні доходи перевищили 3,5 трлн дол. США. Утім, доходи 55% людей світу або перебували у стані стагнації, або зменшилися. 100 млн світового населення володіє зараз більшим багатством, ніж 3 млрд людей.

Найбагатші 20% населення світу отримують 83% світової загальної суми доходу, тоді як найбіднішим 20% дістається лишень 1,4% світового валового доходу [Sovacool, 2010: р. 11–12].

Неолібералізм *de facto* і *de jure* був кризовою теорією, адже саме кризи потребували теорії і практики неолібералізму і справили суттєвий вплив на його трансформацію. З цієї точки зору кризи є одним із головних двигунів становлення, розвитку та зміни неолібералізму, який у 1940–1960-х роках являв собою, з одного боку, сукупність ідей про вільний ринок, а з іншого — стратегічну критику панівного кейнсіанського порядку. “Цей проект зміцнів під час структурних зсувів і невдач макроекономічного регулювання 1970-х років — то був момент кризи, якого неолібералізм очікував і яким він просто був запрограмований скористатися... За доби Рейгана і Тетчер, коли неолібералізм перетворився на серію державних проектів, повторювані кризи і провали регулювання і далі сприяли нерівномірному, коливальному просуванню транснаціональної неолібералізації. Кризи цілком можна вважати основними двигунами трансформації неолібералізму як гегемонного проекту: історично й географічно, соціально й інституціонально *специфічні* кризи системи кейнсіанського соціального забезпечення і розвитку допомогли встановити соціально-інституціональні палі неолібералізму, а також простір для його дії під час перших раундів спорів, коли відбувався відкат кейнсіанського проекту; натомість кризи і суперечності, зумовлені самим неолібералізмом, формували іманентні кумулятивні цикли коригування, реконструкції і реакції” [Пек, 2010: с. 120]. Усе це наклало відбиток на сутність неолібералізму.

Неолібералізм як він є на зламі двох століть

Серед багатьох визначень неолібералізму в сучасній західній “економік”, на мій погляд, його сутність достатньо повно розкривається в дефініції, згідно з якою неолібералізм — це “гетерогенний комплекс інститутів, що складаються з різних ідей, соціальних та економічних політик, а також способів організації політичної й економічної активності ... В ідеалі він включає такі *формальні інститути*, як зведені до мінімуму програми держави добробуту, оподаткування і регулювання бізнесу; гнучкі ринки робочої сили й децентралізовані відносини між капіталом і працею, не обтяжені сильними профспілками і системою колективно-договірного регулювання заробітної плати й інших умов праці; а також відсутність бар’єрів на шляху міжнародної мобільності капіталу. Він охоплює інституалізовані *нормативні принципи*, що сприяють радше вільно-ринковому розв’язанню економічних проблем, ніж веденню переговорів чи індикативному плануванню, схильність до контролювання інфляції навіть за рахунок повної зайнятості. Він включає інституалізовані *когнітивні принципи*, особливо глибоку, безсумнівну віру в неокласичну економіку” (цит. за: [Mudge, 2008: р. 705–706]).

На думку італійської дослідниці Стефані Мадж, неолібералізм — це своєрідна ідеологічна система, що сформувалася в результаті конфронтації та кооперації трьох світів: інтелектуального, бюрократичного і політичного.

Неолібералізм як інтелектуально-професійний проект є “нео” у трьох сенсах: 1) він вирізняється одночасно і своєю транснаціональністю, і своєю прихильністю до англо-американської академічної школи; 2) його історичне визрівання відбулося в рамках капіталістичних інститутів держави благоденства і на тлі розподілу світу холодною війною; 3) він робить наголос на ринку як джерелі і володарі прав, винагород і свобод і характеризується повною ринковою зневагою до політиків, бюрократій і держави благоденства. “Трансформація неолібералізму з ізольованого набору інтелектуальних переконань у повномасштабну керівну силу розпочалася із початком економічної кризи, що послабила наявні уряди і відтворила політичну еліту, яка дотримується різних систем думки” [Mudge, 2008: p. 709], – пише С.Мадж.

По-друге, неоліберальна політика здійснюється бюрократією як низка реформ, спрямованих на забезпечення вільної конкуренції шляхом усунення держави зі сфери власності, запобігання участі політиків у реалізації економічного управління диригентського стилю, а також запровадження ринкової (або подібної до ринкової) конкуренції в раніше “сакральних” інституціональних просторів (наприклад, у громадській освіті). У зв’язку з цим деякі дослідники вважають: “Фундаментальна роль ринку полягає, згідно з неолібералізмом, не в простому обміні речами, а радше в опрацюванні й переданні знань чи інформації” [Lave, 2010: p. 662]. Неоліберальні реформи проводили в усьому світі в рамках “Вашингтонського консенсусу”, що складається з таких п’яти основних компонентів: *приватизація* суспільних фірм; *відокремлення регулятивних повноважень* від виконавчої гілки влади, що включає створення політично незалежного центрального банку; *деполітизація* економічного регулювання через ізолювання політичної влади від політичного впливу; *лібералізація* внутрішньої і міжнародної економіки шляхом відкриття ринків для численних постачальників послуг. До цього необхідно додати *монетаризм*, тобто маніпулювання пропозицією грошей [Mudge, 2008: p. 718–719].

Проте між неоліберальною теорією і практикою існує значний розрив. Це стосується передусім ролі держави, яка “відіграє активну, по-справжньому активістську роль у впровадженні, втіленні в життя і відтворенні неолібералізму” [Cahill, 2009: p. 13]. Понад те, утвердження тетчеризму і рейганоміки не призвело до зменшення ваги держави в економіці. “Частка державного сектору в загальній економічній активності або залишилася незмінною (близько 35–40% ВВП), або, як у Сполученому Королівстві, навіть збільшилася майже до 45%. Замість “повернення на нижчий рівень держави”, як обіцяли Тетчер і Рейган, неолібералізм розширив державне регулювання нещодавно приватизованих комунальних підприємств та інших частин економіки” [Pabst, 2010: p. 47]. У цьому контексті вимоги провідних західних держав приватизувати геть усе й перетворити державу на “нічного сторожа” в колишніх соціалістичних країнах ще раз підтверджують, що в цьому плані наші заокеанські “наставники” керуються принципом “робіть не так, як робимо ми, а так, як ми вам говоримо”.

По-третє, багато дослідників капіталізму розглядають останні десятиліття ХХ століття як нову політичну еру, зумовлену політичним відродженням раніше маргінальної вільно-ринкової думки. У результаті цього прези-

дент США Білл Клінтон у 1996 році підписав білл, котрий “поклав край соціальному забезпеченню, яким ми його знали”, прем’єр-міністр Великої Британії Тоні Блер висловився за розвиток суспільно-приватного партнерства й особисто наглядав за введенням плати за навчання у 1997 році, Німеччина і Нідерланди здійснили реформи з дерегулювання ринку робочої сили відповідно у 1990-ті та 2000-ні роки. Їхній приклад запозичили інші європейські країни, незалежно від того, хто в даний момент перебував при владі — консерватори, ліберали чи соціал-демократи. Тому, на думку С.Мадж, “неоліберальна політика заслуговує такої ж аналітичної уваги, як і два інші обличчя неолібералізму” [Mudge, 2008: p. 723]. Як зазначає професор Чиказького університету Джин Комарофф, неолібералізм підриває не тільки досвід унітарної політичної громади, пов’язаної простором-часом нації, а й також сучасну ідею “суспільства”, що передбачає подібну територіальну архітектуру і територіальну цілісність організації [Comaroff, 2009: p. 24].

В інтерпретації Ж.Дюменіля і Д.Леві, неолібералізм має два визначення — вузьке і широке. *У вузькому смислі* термін “неолібералізм” можна використовувати для характеристики напряму розвитку політики у світі капіталу в 1980–1990-х роках, яка була спробою капіталістичного класу в союзі з вищим державним керівництвом відновити свою владу і дохід після їх скорочення впродовж кількох повоєнних десятиліть. *У ширшому смислі термін* “неолібералізм” можна використовувати для визначення нового капіталізму, що набув деяких стійких особливостей і характеристик у результаті відновлення влади і доходу класу капіталістичних власників у контексті розвиненого управлінського капіталізму. Останній є результатом передання управління в корпораціях великому пірамідальному штату управлінського і конторського персоналу [Дюменіль, 2005: с. 64, 69]. Проте, як наголошують названі автори, “Сполучені Штати не довели здатність неолібералізму домогтися зростання, бо немає усталого накопичення, а численні досягнення США можуть бути пов’язані з їхньою світовою гегемонією, а не з їхніми порівняльними успіхами в дотриманні неоліберального курсу [Дюменіль, 2005: с. 79]. У країнах, що розвиваються, неоліберальні програми в ліпшому разі дали позитивний короткостроковий ефект, але в більш довгостроковій перспективі зазнали поразки. Дехто з дослідників вважають, що половина країн, яким МВФ надали фінансову підтримку, не поліпшили своє становище в результаті здійснення реформ, а решта ще більше погіршили своє становище, причому частина з них стали жертвою Азійської кризи [Лопатина, 2010: с. 65].

Діяльність СБ — МВФ у царині реалізації неоліберальних ринкових реформ у країнах, що розвиваються, наприкінці ХХ століття такою мірою скомпрометувала себе, що ці міжнародні фінансові інститути почали розглядати у “третьому світі” як нові знаряддя неокolonіалізму в американському виконанні. Для такого висновку в цих країн були всі підстави, зокрема, система “зваженого голосування” (пропорційно до розміру внесеного капіталу”), що діє у бреттон-вудських фундаціях, що дає можливість США спільно зі своїми західними сателітами провести чи заблокувати будь-яке рішення СБ — МВФ. Визнання неокolonіальної суті структурної перебудови в країнах “третього світу” з боку США дедалі частіше з’являється в аме-

риканській пресі. Так, дослідник американської корпоратократії Дж.Перкінс пише: “Ми вирішили зробити інструментами колонізації Світовий банк, МВФ та інші організації з “багатонаціональним” представництвом. Дуже дохідні оборудки, котрі при цьому одержували з цих організацій американські корпорації, ініційовані нашими зусиллями угоди про “вільну” торгівлю — все це відверто збагачувало американських експортерів, обмежуючи інтереси їхніх партнерів із третього світу” [Перкінс, 2008: с. 219]. Усвідомлення справжньої ролі СБ — МВФ спонукало низку країн Азії вийти зі сфери їхнього впливу. “Від часу фінансової кризи 1997–1998 років явною метою азіатів стало дистанціювання від МВФ, обтяжливі умови кредитів якого робили його знаряддям американського казначейства” [Ханна, 2010: с. 344], — зазначає американський соціолог Параг Ганна.

Провал спроби “Вашингтонського консенсусу” забезпечити високі темпи економічного зростання викликав обурення в усьому світі на зламі століть. На цей час вочевидилося, що ті країни, які досягли високих стабільних темпів зростання наприкінці ХХ — на початку ХХІ століття, наприклад Китай та Індія, не керувалися положеннями “Вашингтонського консенсусу” і не мали справи зі структурними реформами СБ — МВФ. Критики реформ цих фінансових інституцій справедливо вказували на те, що вони є невинуватою ідеологічною спробою нав’язати неолібералізм країнам “третього світу”. У результаті цього ініціатори неоліберальних реформ визнали хибний характер “Вашингтонського консенсусу” й вирішили доповнити його 10 пунктами, щоб потім подати його світові як оновлений “Пост-Вашингтонський консенсус”. 10 нових положень, внесених у “Вашингтонський консенсус”, містили такі пункти: 1) поліпшення корпоративного управління; 2) боротьба з корупцією; 3) створення гнучких ринків праці; 4) удосконалення угод по лінії СОТ; 5) ухвалення фінансових кодексів і стандартів; 6) “виважене” відкриття рахунків руху капіталів; 7) запровадження режимів курсу обміну валют без посередників; 8) створення незалежних центральних банків / боротьба з інфляцією; 9) запровадження мереж соціальної безпеки; 10) зменшення бідності як нагальна мета [Peet, 2007: p. 117].

Проте чимало пунктів “Пост-Вашингтонського консенсусу” про посилення регулювання економіки й полегшення долі населення в перебігу реформ дотепер залишаються невиконаними. Наскільки успішними були регулятивні заходи “консенсусу”, показало втягування капіталістичної економіки в чергову кризу. Що стосується розв’язання найгострішої проблеми сучасності — боротьби з бідністю, то сьогодні на всіх рівнях уже пролунало зізнання сильних світу цього про те, що намічена ООН Мета Тисячоріччя — покласти край бідності до 2025 року — не буде виконана, адже бідність після вступу людства в нове століття не тільки не зменшується, а й невпинно зростає. Іншого результату годі було чекати за байдужого ставлення до розв’язання проблеми зубожіння народів світу з боку багатих країн. Поклавши на себе зобов’язання щорічно витрачати з цією метою у вигляді надання допомоги країнам, що розвиваються, у рамках Проекту Тисячоріччя не менш як 0,7% ВВП, чимало багатих країн не виконують цю обіцянку (наприклад, внесок найбагатшої країни капіталістичного світу — США — у фонд допомоги розвитку країн, що розвиваються, становить лишень 0,15% ВВП)

[Peet, 2007: p. 121]. Понад те, проблема бідності останніми роками загострилася й у багатих західних країнах, зокрема у США, попри те, що середня заробітна плата у Сполучених Штатах удесятеро вища, ніж у Китаї, і в 50 разів вища, ніж в Індії [Chang, s. a.].

На думку американських соціологів Джеймса Петраса і Генрі Велтмеєра, новітній період капіталістичного розвитку має два виміри (глобалізація в теорії / імперіалізм на практиці). У просуванні практики імперіалізму під прикриттям глобалізації в теорії важливу роль відведено неолібералізму, що пройшов чотири послідовні фази [Petras, s. a.].

Фаза I (1975–1982) неоліберального проекту тісно пов'язана з режимом А.Піночета в Чилі після військового перевороту 1973 року. “Енергійні реформи”, здійснені цим режимом, були поширені потім на Аргентину й Уругвай, а згодом були реалізовані у Великій Британії та США. Досвід цих країн у проведенні неоліберальних реформ пізніше використовували економісти СБ як модель структурних реформ, що стали платою реформованих країн за допуск у новий (неоліберальний) світовий порядок.

Фаза II (1983–1990) неолібералізму як імперіалізму в личині глобалізації являє собою відновлення процесу нагромадження капіталу у глобальному масштабі; встановлення нової конфігурації економічної й політичної влади; втілення в життя другого раунду неоліберальних “структурних реформ”; запуск ідеології глобалізації для легітимації процесу реформ; а також процес ре-демократизації, задуманий як засіб забезпечення політичних умов для структурної адаптації у вигляді стратегічного поєднання, з одного боку, капіталізму / економічного лібералізму і, з іншого — демократії / політичного лібералізму.

Фаза III (1990–2000) — це “золотий вік” передання суспільної власності приватнокапіталістичному сектору; гігантського впливу капіталу у вигляді прибутків від капіталовкладень; виплати боргів і отримання роялті. Однак цей період також характеризувався відсутністю економічного зростання, що становило менш як 1% на душу населення, і невпинним зростанням розриву в розподілі суспільного багатства і доходу. У 1990–2000-ті роки банки й інвестори отримали величезну урядову допомогу за умов фінансової кризи, були проведені другий раунд неоліберальних структурних реформ, друга хвиля приватизації й пов'язана з нею денационалізація банків і стратегічних підприємств, а також ухвалений “Пост-Вашингтонський консенсус”, аби надати неолібералізму більш інклюзивної форми.

Фаза IV (2000–2009) розпочинається з інволюції в системі капіталістичного виробництва і колапсу припливу ПІІ, а також утягування капіталізму в політичну кризу в результаті нечуваного поширення у світі розчарування в неолібералізмі, що спричинилося до зміни політичних режимів в Аргентині, Болівії, Еквадорі, Бразилії, Уругваї, Венесуелі та інших країнах. Економічний і політичний розвиток у цей період дедалі більше ґрунтувався на перебудові глобального виробництва в зв'язку з економічним бумом у Китаї та Індії і збільшенням їхнього попиту на нові джерела енергії, природні ресурси і споживчі товари.

Нинішня фаза неолібералізму характеризується повільним виходом глобальної економіки з фінансово-економічної кризи без оптимістичних

надій на сприятливі перспективи післякризового розвитку. За словами американського макроекономіста, лауреата Нобелівської премії з економіки Пола Кругмана, “сформована сукупність безглузких ідей, що претендували на назву “економіка пропозиції” (supply-side economics, *англ.*), виявилася лишень ексцентричною доктриною ...” [Кругман, 2009: с. 283]. На його думку, якщо вжиті заходи для порятунку кредитної системи й почнуть повертати кредитні ринки до життя, світ, як і раніше, стоятиме на порозі глобально-го уповільнення, і загроза розвитку подій за таким сценарієм посилюється. Повернення депресивної економіки, за умов якої людство живе сьогодні, висуває на порядок денний питання про те, “як створити достатній попит, щоб можна було скористатися наявними в економіці потужностями” [Кругман, 2009: с. 286]. Проте відповіді на це питання на Заході в наші дні не знає ніхто, а це ще більше посилює депресивні наслідки неолібералізму.

“Пекінський консенсус” vs “Вашингтонський консенсус”: що далі?

У наш час неоліберальна парадигма, що завела глобальний капіталізм в історичний глухий кут, дедалі частіше зазнає жорсткої критики зліва. Критики ідеології та практики “нових правих”, озброєних неолібералізмом, наголошують, що його адепти обіцяли, ніби ця нова економічна модель стимулюватиме інвестиції в економіку і, таким чином, сприятиме створенню робочих місць і “просперіті” для всіх у результаті “просякання” багатства згори донизу. Нічого подібного в реальному житті не сталося і не могло статися. “Під рубрикою неолібералізму останні два десятиліття виявилися свідками спроби внесення змін у законодавчий ландшафт у всіх країнах світу для пристосовування до глобалізації, наступу на соціальне забезпечення через примус країн до введення “надзвичайної” політики, що призводить до створення більш поступливої робочої сили, а також сприяє фінансіалізації економічної активності заради досягнення короткострокових цілей за рахунок довгострокового зростання і розвитку” [Fasensfest, 2010: р. 630], — пише американський соціолог Девід Фейзенфест. Суть неолібералізму полягає в тому, що він створив “конструкцію механізмів контролю, котрі слугують джерелами влади для держави і тих, хто має право привілейованого доступу або стосунку до його організаційних механізмів” [Konings, 2010: р. 743]. Які політичні цілі має неолібералізм, унаочнює порівняльний аналіз спрямованості класичних ліберальних реформ і посткласичної неоліберальної реакції [Hudson, 2010: р. 27] (табл. 2).

Колас західної економіки за умов глобальної фінансово-економічної кризи оголив неспроможність “нового світового неоліберального порядку”. Як зазначає дослідниця неолібералізму Шерон Бідер, “глобальна фінансова криза показала, що фінансові ринки забезпечують можливості для інвестування, що створює відносно небагато додаткових робочих місць і сприяє ефемерному процвітанню, яке може бути цілковито знищене за кілька днів” [Beder, 2009: р. 17]. Головними критиками неолібералізму і проєктів економічного зростання та розвитку в сучасному світі найчастіше виступають неокейнсіанці, посткейнсіанці, інституціоналісти і марксистки [Battin, 2009: р. 31–33].

**Порівняння політичних цілей класичного лібералізму
і посткласичного неолібералізму**

Класичні ліберальні економічні реформи (демократія, “модернізм”)	Посткласична неоліберальна реакція (олігархія, “постмодернізм”)
Звільнити індустріальний капіталізм від спадщини феодалізму: влади земельної аристократії, фінансової системи і монополій, що вилучають економічну ренту і відсотки без участі в праці	Використовувати державну владу для захисту спеціальних привілеїв і субсидування правлячих і привілейованих груп суспільства, захищаючи їх від економічних, політичних і податкових реформ, що тривають упродовж останніх трьох століть
Створити вільний ринок — вільний від незароблених доходів (ренти, відсотків і прибутку на капітал)	Звільнити ринки від урядового контролю, регулювання цін і прогресивного оподаткування
Утримувати ціни на одній лінії із собівартістю, використовувати трудову теорію вартості з метою ізолювання економічної ренти як невикористаного доходу, що перевищує суспільні витрати на виробництво	Надавати податкові пільги і держсубсидії з метою максимізації доходів рантє, що перевищують необхідні витрати виробництва. Приватизувати держвласність, створюючи і продаючи право на “контрольні посади” покупцям, використовуючи банківський кредит для нарощування продажних цін
Забезпечити рівність можливостей індивідам для отримання плодів своєї праці через податок на ренту й інші доходи привілейованого класу. Зберігати держвласність на землю і природні монополії, забезпечувати можливість суспільної конкуренції, щоб не допускати підвищення цін	Не оподатковувати і дерегулювати гонитку за рентою і прибутком від нерухомого майна, акцій та облігацій піднімаючи ціни на них відповідно до рівня зарплати. Скасувати податок на спадок і зробити ці доходи і грабіжницькі вилучення необоротними. “Кожне сімейне багатство являє собою велике злодійство” — і вам потрібно лише одного разу створити багатство.
Запобігти поляризації в суспільстві між кредиторами й боржниками, земельними олігархами й орендарями і в такий спосіб досягти скорочення бідності	Використовувати державну владу для виконання позовів кредиторів і власників, що стосуються позбавлення осіб, які не виконують своїх зобов'язань, права викупу заставленого майна, але використовувати державні фонди для захисту еліт від банкрутства
Спрямувати заощадження суспільства на створення нових засобів виробництва, домагаючись поряд із цим подальшого процвітання і продуктивності населення загалом. Інакше гонитва за багатством набудуватиме радше хижацьких форм, ніж форм позитивної активності	Запобігти урядовим спробам регулювати сфери, в які вкладається багатство, щоб знайти найлегший із можливих шляхів для отримання зиску. Це зазвичай стосується короткострокових доходів, позаяк виробництво нових товарів і розвиток ринків потребує зусиль і ризику
Забезпечити економічне реформування шляхом проведення демократичних політичних реформ, виходячи з того, що розширення участі у виборах забезпечуватиме краще обслуговування ширших інтересів, якщо люди голосуватимуть у власних інтересах	Перетворити сектор фінансів, страхування і нерухомого майна на сферу політичного контролю шляхом лобювання і внесків у виборчі кампанії. Підтримувати контроль Палати лордів або Сенату над нижньою палатою

Неокейнсіанці акцентують увагу на провалах у регулюванні капіталістичної економіки впродовж останніх 20 років і обґрунтовують необхідність повернення до регулювання корпоративної і фінансової сфери. З метою виведення капіталістичної економіки з кризи вони закликають до відновлення ліквідності фінансових інститутів через надання їм допомоги за рахунок використання суспільних фондів. Довгострокова мета неокейнсіанців полягає в реформуванні капіталізму, тобто у збереженні статус-кво із використанням елементів фінансового регулювання.

Посткейнсіанці, яких дедалі частіше називають “лівими” або “новими” кейнсіанцями, підкреслюють внутрішню несталість капіталістичної економіки і виступають за інтелектуальне, політичне й економічне повернення до тих часів, коли була зупинена “кейнсіанська революція”. Вони наполягають на новому реформуванні соціальних і економічних інститутів і спонукають можновладців не згаяти цю можливість.

Інституціоналісти йдуть у річищі вчень Т.Веблена, К.Полані, Дж.К.Гелбрейта і їхніх послідовників і наголошують, що ринки не формуються спонтанно, а створюються інститутами, включно з інститутом держави. На їхню думку, у наші дні вибір лежить не між державним регулюванням і нерегулюванням, а між інституціональними засадами, що діють в інтересах заможних, і засадами, що спрямовують зусилля на скорочення нерівності.

Марксист вказують на те, що зараз капіталістичний світ переживає системну кризу, адже сама капіталістична система генерувала корпоративну платню і бонусні виплати астрономічних розмірів, будову і перебудову фінансових коштів у новіші й ризикованіші форми задля прибутків. Ця сама система призвела до розширення нерівності у ще більших масштабах, особливо у США, які стали епіцентром глобальної кризи.

Критики неолібералізму звертають особливу увагу на те, що в результаті ринкових трансформацій сила-силенна малих, середніх і навіть доволі великих підприємств були витіснені з ринку або поглинені ТНК під тим приводом, що ефективність їхнього функціонування була “нижчою за середню”. Оскільки на малих і середніх підприємствах було зайнято приблизно 80% робочої сили, виштовхування її вагомої частини в резервну армію праці призвело до загострення проблеми безробіття. Остання також значно посилилася у зв'язку з приватизацією держпідприємств і проведенням новими приватними власниками “політики оптимізації чисельності робочої сили”, як тепер називають скорочення персоналу. Передислокація багатьох підприємств із країн Півночі до країн Півдня в пошуках вигідніших умов отримання прибутку вилилася в перехід великої кількості звільнених робітників з обробної промисловості в сферу послуг із низькою оплатою праці, а також підірвала колективно-договірні позиції профспілок у боротьбі за підвищення зарплати і поліпшення інших умов праці. Вагомий внесок у зникнення робочих місць зробила “третя індустріальна революція” з її упором на розвиток інформаційних і комунікаційних технологій, що ведуть до постійного скорочення зайнятості на підприємствах і в офісах [Werlhof, s. a.].

Засоби виробництва внаслідок експансії неоліберальної контрреволюції почали зосереджуватися в дедалі меншій кількості корпоративних рук, котрі, як правило, розпочинають свою діяльність із “зачищення” зайвої ро-

бочої сили. Приватний бізнес почав енергійно вторгтися в ті сфери, що традиційно вважалися суспільними і виключеними з логіки отримання прибутку. У цьому разі йдеться насамперед про середню і вищу школу, охорону здоров'я, енергетику, водопостачання тощо. У США не так давно під ніж приватизації пустили навіть в'язниці. Реалізація гасла “Зростання шляхом експропріації” призвела до демонтажу держави благоденства в багатьох західних країнах. У боротьбі за виживання індивіди тепер змушені здебільшого покладатися на приватні, дорожчі й не завжди якісні послуги. Ще гірші справи в цьому плані в країнах, що розвиваються, де замість обіцяного розвитку створено світову систему недорозвинення. Занурення багатьох країн у Середньовіччя на порозі ХХІ століття призвело до відновлення в них інституту квазірабів, до широкої експансії авторитарних моделей “вільних виробничих зон” не тільки у країнах Півдня, а й у країнах Півночі. “Вочевиднюється, — пише К.Верлгоф, — що неолібералізм не тільки не означає кінця колоніалізму, а навпаки, означає колонізацію Півночі. Ця нова “колонізація світу” вказує на початок “сучасної світової системи” у “тривалому ХХІ столітті”, коли завоювання Америк, експлуатація і колоніальна трансформація їх уможливили зростання і “розвиток” Європи” [Werlhof, s.a.].

Разом із тим усі глобальні ресурси, наявні сьогодні в розпорядженні людства, перетворюються великим бізнесом на об'єкти “утилізації”. У результаті виснаження надр триває швидка екологічна руйнація Землі. Капіталістичні держави не втручаються в процес глобального потепління і знищення тропічних лісів, що загрожує необоротними кліматичними й іншими наслідками для мешканців нашої планети. “Клімат, тваринний і рослинний світ, людські та загальні екологічні права не варті практично нічого порівняно з інтересами корпорацій, попри те, що тропічні ліси є невідновлювальним природним ресурсом і що ціла земна екосистема залежить від нього. Якби жадність — і раціоналізм, за допомогою якого вона економічно втілюється — насправді була вродженою характерною антропологічною рисою людини, ми ніколи б не дожили до цього дня” [Werlhof, s.a.], — пише К.Верлгоф. Переліченими наслідками неолібералізму аж ніяк не вичерпуються всі ризики й загрози, що їх ця “банальність лиха” несе людству. Ясна річ, подальше просування цим курсом загрожує необоротною деградацією життя на Землі. “Тому руйнування соціалістичного табору у 1989–1991 роках є не кінцем комунізму і торжеством ліберальної демократії, а початком глобальної трансформації актуальної світосистеми загалом. Ця трансформація триватиме у ХХІ столітті, поки світ не повернеться до нового рівноважного стану” [Мартьянов, 2010: с. 64].

Хоча дедалі більше поширення визнання вступу людства у “постнеоліберальну” добу, дієвих альтернативних варіантів неолібералізму з боку наукової спільноти в західній “економікс” сьогодні не запропоновано. Понад те, американський економічний мейнстрим, що побив усі рекорди за кількістю лауреатів Нобелівської премії, дотепер не зміг представити на суд громадськості наукових праць, в яких би містився серйозний аналіз причин нинішньої кризи, що ґрунтовно підірвала легітимність неолібералізму. Аналізуючи ситуацію в економічній науці США, професор економіки Техасько-

го університету в Аустині Джеймс Гелбрейт (син відомого американського економіста Джона К.Гелбрейта) пише: “Причина не в тому, що немає новітніх праць, присвячених дослідженню природи і причин фінансового колапсу. Такі праці є. Але лінія дискурсу, в перебігу якого обговорюються ці питання, відокремлюється, пересувається на узбіччя в межах академічної економіки. Статті, в яких дискутуються ці проблеми, передають до другорядних часописів, навіть до бюлетенів і блогів. Учені, які відмовляються від скептицизму і виявляють цікавість до цих проблем, позбавляються участі в академічному житті — або, якщо вони залишаються, їх запроторюють в широку мережу менших університетів штатів або коледжів ліберальних місцевств. Там їх зможуть надійно ігнорувати” [Galbraith, 2009: p. 87].

Через брак власних альтернатив американці дедалі пильніше придивляються до чужого досвіду, зокрема китайського. “Зараз, на думку багатьох людей, демократія, капіталізм і індивідуалізм сильно дискредитовані, а азійським цінностям колективного лідерства, консенсусу і суспільної гармонії це навряд чи загрожує. Тим самим збільшується кількість альтернативних моделей для іншої частини Другого світу” [Ханна, 2010: с. 346], — пише П.Ханна. У результаті цього програма довгострокового розвитку КНР за назвою “Велика стратегія” у 2004 році була замінена на Заході на поняття “Пекінський консенсус”, введене в обіг консультантом компанії “Голдман Сакс” Джошуа Рамо. Китайська модель розвитку базується на принципах, багато в чому відмінних від “Вашингтонського консенсусу”. По-перше, в КНР зберігається авторитарний режим і проводиться поступова, а не обвальна демократизація. По-друге, на початку реформ Китай здійснював поступове дерегулювання цін, а сьогодні проводить поступову економічну лібералізацію. По-третє, в КНР недержавний сектор створювався з нуля, а не в результаті широкої приватизації, а також дотримується плюралізм форм власності і контролю. По-четверте, в Китаї здійснюється сильна експортно зорієнтована промислова політика. По-п’яте, в КНР занижується валютний курс через нагромадження валютних резервів, що теж слугує інструментом стимулювання експортно зорієнтованого зростання. “Усі ці складові китайської політики викликають протидію з боку США і Заходу та пророкування, ніби китайське зростання має неминуче завершитися крахом, якщо політику не змінити на неоліберальну. Однак такі пророкування роблять уже понад чверть століття, а зростання і досі триває” [Попов, 2007], — зазначає професор Російської економічної школи Володимир Попов.

На думку Дж.Рамо, оскільки “Пекінський консенсус” має на меті досягнення економічного зростання зусиллями держави при забезпеченні незалежності й національних інтересів за умов стабільності, його можна використовувати й іншим країнам, що розвиваються. Основними елементами “Пекінського консенсусу” є: 1) інноваційний розвиток економіки, створення спеціальних економічних зон; 2) мінімізація ролі уряду в розв’язанні економічних і соціальних проблем; 3) збалансоване якісне стає зростання за умов поступального просування реформ; 4) “лібералізація” власності; 5) відкритість країни не тільки для іноземного капіталу і ТНК, а й для впровадження новітніх управлінських інститутів і ідей; 6) удосконалення духов-

ної, соціальної і політичної сфер суспільства; 7) розвиток більшої самостійності й незалежності індивідів [Лопатина, 2010: с. 65–69].

Незважаючи на те, що Пекінський консенсус має низку переваг перед Вашингтонським консенсусом, і перший, і другий мають неоліберальний характер з усіма наслідками, що звідси випливають. На це звертає особливу увагу китайський економіст Ю Венлі, який наголошує, що неоліберальна трансформація китайської держави під керівництвом Компартії Китаю призвела до загострення в КНР чотирьох головних проблем: 1) збільшення розриву між багатими і бідними — це виклик соціалістичній розподільній системі; 2) приватизація підприємств, що перебувають в державній власності, та “активів, що перебувають в державній власності”, завдає шкоди соціалістичній “колективній системі власності”; 3) урядова “дисфункція” та “неправильна поведінка” на ринку зашкоджують соціалістичній ринковій економічній системі; 4) “сільсько-міська здвоєна економічна структура” і збільшення розриву між регіонами завдає шкоди збалансованому розвитку національної економіки. У результаті цих змін китайське суспільство, яке раніше було одним із найбільш рівних у світі, перетворилося на одне з найбільш нерівних. Китай також став суспільством ризику, в якому відповідальність за зайнятість, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров’я, пом’якшення бідності і захист довкілля дедалі більшою мірою перерозподіляється між урядом і неурядовими організаціями, між колективом і індивідом на користь останніх. З цієї точки зору розглядати Пекінський консенсус як взірць для імітації не видається ані перспективним, ані доцільним [Ren, 2010: р. 105–128], незважаючи на удавану принадність “китайської моделі” розвитку.

* * *

Таким чином, глобальний неоліберальний капіталізм завів людство у глухий кут. Однак сильні світу цього не мають наміру здавати ідеологію та практику неолібералізму в історичний архів. Яким шляхом відбудуватиметься подальший розвиток світової цивілізації — це рівняння із багатьма невідомими. Не викликає сумніву лише те, що замість обіцяного Ф.Фукуямою “кінця історії” зараз уже настав, якщо скористатися словами видатного американського соціолога І.Валерстайна, “кінець знайомого нам світу”. Глобальна фінансово-економічна криза серйозно підірвала довіру до “саморегульованої” економіки та неоліберальної глобалізації по-американськи. Саме останні занурили в економічну темряву чимало країн “ядра”, “напівпериферії” та “периферії”, в тому числі й Україну, витіснену глобальним неолібералізмом на узбіччя світового капіталістичного розвитку. Затяжний характер нової Великої депресії на порозі XXI століття, що обтяжується народними заворушеннями в країнах Північної Африки та Близького Сходу, стихійним лихом у Японії й останніми подіями в Лівії, спричиняє посилення процесів економічного націоналізму, деглобалізації, фрагментації, регіоналізації й локалізації в сучасному світі.

Криза глобалізації, зумовлена крахом фінансово-економічної системи глобального неоліберального капіталізму, є важким випробуванням для країн “третього світу” і для країн з “перехідною економікою”, які поки що

шукають свої ніші в глобальній економіці або інтегруються в неї на правах молодших партнерів. На думку І.Валерстайна, структурна криза світ-системи триватиме, цілком ймовірно, приблизно до 2050 року, розвиток так званих “нових” економік ускладнюватиметься підвищенням попиту на дефіцитні світові ресурси і падінням ефективного попиту на їхні товари та послуги [Wallerstein, 2011: р. 35, 36]. За цих умов Україні слід було б якомога швидше усвідомити безперспективність розвитку за моделями СБ–МВФ, відмовитися від ринкового романтизму та фундаменталізму і розробити власний курс виходу з кризи з урахуванням принципу глокалізації, тобто глобалізації там, де це вигідно нашій країні, і локалізації там, де глобалізація суперечить нашим національним інтересам.

У контексті нинішньої структурної кризи глобального капіталізму, прийдешнього хаосу і деглобалізації держави, занепокоєні забезпеченням свого виживання, мають, на думку директора Центру “Фокус на глобальний Південь”, професора соціології Університету Філіппін Волдена Белло, якого секція Міжнародної політекономії Асоціації міжнародних досліджень визнала “видатним публічним ученим 2008 року”, зробити своїм пріоритетним завданням наукове розроблення й реалізацію альтернативних програм розвитку. Для цього необхідно позбутися соціальної міфології з приводу неоліберальної глобалізації і зосередити основні зусилля на реалізації заходів, спрямованих на подолання наслідків глобалізму і глобалізації по-американськи на національному, регіональному і локальному рівнях. Ключовими елементами в цих програмах можуть стати такі засадові принципи [Bello, 2007: р. 218]:

- перехід від експортно-орієнтованого виробництва до виробництва для внутрішнього ринку;
- підтримка виробництва життєво важливих сільськогосподарських продуктів і промислових виробів, а також надання головних послуг на локальному рівні замість ввезення їх іззовні, якщо це можна робити за розумних витрат;
- здійснення перерозподілу доходів із метою створення енергійного внутрішнього ринку, а також стимулювання екологічно сталого розвитку;
- інституціоналізація справедливої, керованої торгівлі замість вільної торгівлі;
- демократизація ухвалення економічних рішень, тобто надання права електоратові приймати ключові економічні рішення, не залишаючи цього процесу ринку та корпораціям;
- створення системи регулювання ринку і приватного сектору із залученням до неї не лише держави, а й громадянського суспільства.

Це лише приблизний перелік економічних і політичних принципів, що їх можна покласти в основу стратегічного курсу України за умов деглобалізації з урахуванням її національних цінностей, культури, специфіки і становища у світі. Реалізація цього курсу мала би посприяти не тільки розв’язанню проблем виживання, а й гуманізації та демократизації громадського життя і підвищенню ефективності національної, регіональних і локаль-

них економік за умов колапсу глобалістського неоліберального капіталістичного проекту і неминучої майбутньої зміни вектора соціально-економічного і політичного розвитку в більшості країн світу. Останнє буде результатом усвідомлення дедалі більшою кількістю людей того, що глобалізація насправді являє собою американізацію і вестернізацію сучасного світу, спрямовану на розширення впливу в ньому США та інших західних держав, які послідовно встановлюють тотальний контроль над більшістю інших країн передусім за допомогою СБ — МВФ — СОТ. Тому подальший рух у руслі нав'язаного нам “наздоганяльного розвитку” — це шлях в історичний глухий кут, це абсолютно безперспективна “гра з нульовою сумою”, що веде до втрати Україною здатності до відтворення свого державного суверенітету.

Джерела

Валянский С.И. За какие идеи мы умираем / Валянский С.И. — М. : Алгоритм : Эксмо, 2005.

Гарбузов В.Н. Революция Рональда Рейгана / Гарбузов В.Н. ; отв. ред. Э.А. Иванян ; Ин-т США и Канады РАН. — М. : Наука, 2008.

Дюмениль Ж. Природа и противоречия неолиберализма / Ж. Дюмениль, Д. Леви // Прогнозис. — 2005. — Лето. — С. 61–84.

Зинн Г. Народная история США: с 1492 года до наших дней / Зинн Г. ; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2006.

Кляйн Н. Доктрина шока: Становление капитализма катастроф / Кляйн Н. ; пер. с англ. — М. : Добрая книга, 2009.

Кругман П. Возвращение Великой депрессии? Мировой кризис глазами нобелевского лауреата / Кругман П. ; пер. с англ. В.Н. Егорова ; под общ. ред. М.Г. Деягина, Л.А. Амелехина. — М. : Эксмо, 2009.

Кузык Б. Международная торговля и справедливость: цивилизационный аспект / Б. Кузык, Ю. Яковец // Справедливая торговля для всех. Как торговля может содействовать развитию / Дж.Ю. Стиглиц, Э. Чарлтон ; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2007. — С. 6–10.

Лопатина А.Н. От “Вашингтонского консенсуса” к “Пекинскому” / А. Лопатина // США — Канада: экономика, политика, культура. — 2010. — № 9. — С. 59–71.

Макинерни Д. США. История страны / Макинерни Д. ; пер. с англ. Т. Мининой. — М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2009.

Мартьянов В.С. Политический проект Модерна. От мироэкономики к мирополитике: стратегия России в глобализирующемся мире / Мартьянов В.С. — М. : РОССПЭН, 2010.

Пек Д. Постнеолиберализм и борьба за него / Д. Пек, Н. Теодор, Н. Бреннер // Прогнозис. — 2010. — № 2. — С. 108–130.

Перкинс Дж. Тайная история американской империи: Экономические убийцы и правда о глобальной коррупции / Перкинс Дж. ; пер. с англ. — М. : Альпина Бизнес Букс, 2008.

Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / Поланьи К. ; пер. с англ. А.А. Васильева, С.Е. Федорова, А.П. Шурбелева ; под общ. ред. С.Е. Федорова. — СПб. : Алетей, 2002.

Попов В. “Пекинский консенсус” против “Вашингтонского”: “азиатские ценности” более конкурентоспособны, чем либерализм? / В. Попов // Прогнозис. — 2007. — № 3. — С. 344–347.

СМИ: Почти половина всего имущества Земли принадлежит 1% жителей [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.vz.ru/news/2011/3/5/473589.html>.

- Стиглиц Дж.Ю.* Справедливая торговля для всех. Как торговля может содействовать развитию / Дж.Ю. Стиглиц, Э. Чарлтон ; пер. с англ. — М. : Весь мир, 2007.
- Ханна П.* Второй мир / Ханна П. / Центр исследований постиндустриального общества ; вступ. статья В.Л. Иноземцева. — М. : Европа, 2010.
- Харви Д.* Краткая история неоліберализма. Актуальное прочтение / Харви Д. ; пер. с англ. Н.С. Брагиной. — М. : Поколение, 2007.
- Albrow M.* The crisis is more than economics: Creating a global culture of responsibility [Electronic resource] / M. Albrow, C. Bradford. — 01.04.2009. — Mode of access: <http://www.laviedesidees.fr/The-crisis-is-more-than-conomics.html>.
- Auer S.* Whose Europe Is It Anyway? Habermas's New Europe and its Critics / S. Auer // Telos. — 2010. — Fall. — P. 181–191.
- Battin T.* Is the Left Ready to Displace the Right? / T. Battin // Social Alternative. — 2009. — Vol. 28, No 1. — P. 30–35.
- Beder S.* Neoliberalism and the Global Financial Crisis / S. Beder // Social Alternative. — 2009. — Vol. 28, No 1. — P. 17–21.
- Bello W.* Globalization in Retreat: Capitalist Overstretch, Civil Society and the Crisis of the Globalist Project / Bello W. // Berkeley Journal of Sociology: A Critical Review. — 2007. — Vol. 51. — P. 209–220.
- Bone J.D.* Irrational Capitalism: The Social Map, Neoliberalism and the Demodernization of the West / J.D. Bone // Critical Sociology. — 2010. — September. — P. 717–740.
- Brinkley A.* The Unfinished Nation: A Concise History of the American People / Brinkley A. — 2nd Edition. — N.Y. : The McGraw Hill Companies, Inc., 1997.
- Cahill D.* Is Neoliberalism History / D.Cahill // Social Alternative. — 2009. — Vol. 28, No 1. — P. 12–16.
- Chang H.-J.* 23 Things They Don't Tell You About Capitalism: Item #1 — There's No Such Thing as a Free Market [Electronic resource] / Ha-Joon Chang. — 2011. — January 31. — Mode of access : <http://www.alternet.org/story/149688/>.
- Cohen R.* Global Sociology / R. Cohen, P. Kennedy. — N. Y. : New York University Press, 2000.
- Comaroff J.* The Politics of Conviction: Faith on the Neo-liberal Frontier / J. Comaroff // Social Analysis. — 2009. — Spring. — P. 17–38.
- Fasenfest D.* Neoliberalism, Globalization and the Capitalist World Order / D. Fasenfest // Critical Sociology. — 2010. — September. — P. 627–631.
- Galbraith J.* Who are These Economists, Anyway? / James Galbraith // Thought & Action. — 2009. — Fall. — P. 85–97.
- Gibson-Graham J.K.* The End of Capitalism (As We Knew It): A Feminist Critique of Political Economy / J. Graham, K. Gibson. — Oxford (UK) ; Cambridge (USA) : Blackwell Publishers, 1996.
- Gilder G.* Wealth and Poverty / Gilder G. — N. Y. : Basic Books, Inc., Publishers, 1981.
- Gowan P.* Neo-liberal theory and practice for Eastern Europe / P. Gowan // New Left Review. — 1995. — September-October. — P. 3–60.
- Hilary J.* Africa: Dead Aid and the Return of Neoliberalism / J. Hilary // Race & Class. — 2010. — Vol. 52, No 2. — P. 79–84.
- Jones E.* The Chicago School, Hayek and the Mont Pirelin Society / E. Jones // Journal of Australian Political Economy. — 2010. — Winter. — P. 138–154.
- Hudson M.* The Counter-Enlightenment: Its Economic Program — And the Classical Alternative / Michal Hudson // Progress. — Autumn 2010. — P. 4–27.
- Konings M.* Neoliberalism and the American State / M. Konings // Critical Sociology. — 2010. — Vol. 36, No 5. — P. 741–765.
- Lave R.* Introduction: STS and Neoliberal Science / R. Lave, P. Mirowski, S. Randalls // Social Studies of Science. — 2010. — Vol. 40, No 5. — P. 659–675.

Mingst K. Essential of International Relations / Mingst K. — N. Y. ; London : W.W. Norton and Company, 1999.

Miyoshi M. A Borderless World? From Colonialism to Transnationalism and the Decline of the Nation State / M. Miyoshi // *Critical Inquiry*. — 1993. — Summer. — P. 726–751.

Mudge S.L. The state of the art: What is neo-liberalism? / S. L. Mudge // *Socio-Economic Review*. — 2008. — No 6. — P. 703–731.

O'Connor J. Marxism and the Three Movements of Neoliberalism / J. O'Connor // *Critical Sociology*. — 2010. — Vol. 36, No 5. — P. 691–715.

Pabst A. The Crisis of Capitalist Democracy / A. Pabst // *Telos*. — 2010. — Fall. — P. 44–67.

Peet R. Geography of Power: Making Global Economic Policy / Peet R. — London : Zed Books, 2007.

Petras J. Neoliberalism and the Dynamics of Capitalist Development in Latin America [Electronic resource] / J. Petras, H. Veltmeyer. — 2009. — No 19. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/PrintArticle.php?articleId=16167>.

Ren H. The Neoliberal State and Risk Society: The Chinese State and the Middle Class / H. Ren // *Telos*. — 2010. — Summer, No 151. — P. 105–128.

Sovacool B.K. Broken By Design: The Corporation as a Failed Technology / B.K. Sovacool // *Science, Technology & Society*. — 2010. — March. — P. 1–25.

Stiglitz J. The End of Neo-liberalism? [Electronic resource] / J. Stiglitz. — 07.07.2008. — Mode of access : <http://www.project-syndicate.org/commentary/stiglitz101/English>.

Towards a New International Development Architecture for LDCs : Report 2010 // United Nations Conference on Trade and Development. The Least Developed Countries. — N. Y. ; Geneva : United Nations, 2010.

Walker C. Depression and Globalization: The Politics of Mental Health in 21st Century / Walker C. — N. Y. : Springer, 2008.

Wallerstein I. Structural Crisis in the World-System: Where Do We Go from Here? / I. Wallerstein // *Monthly Review*. — 2011. — March. — P. 31–39.

Wells W. American Capitalism, 1945–2000: Continuity and Change from Mass Production to the Information Society / Wells W. — Chicago : Ivan R. Dee, 2003.

Werlhof C. von. The Consequences of Globalization and Neoliberal Policies. What are the Alternatives? [Electronic resource] / C. von Werlhof. — 2008. — February 1. — Mode of access : <http://www.globalresearch.ca/index.php?context=va&aid=7973>.

Weyland K. Critical Debates. Neoliberalism and Democracy in Latin America: A Mixed Record [Electronic resource] / K. Weyland. — Mode of access : http://muse.jhu.edu/journals/latin_american_politics_and_society/v046/46.1weyland.html.

World Investment Report 2008. Transnational Corporations, and the Infrastructure Challenge : Overview. — N.Y. ; Geneva : United Nations, 2008.